

Sammlaren

Tidskrift för forskning om
svensk och annan nordisk litteratur
Årgång 145 2024

I distribution:
Eddy.se

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Berkeley: Linda H. Rugg

Berlin: Stefanie von Schnurbein

Göteborg: Åsa Arping

Köpenhamn: Johnny Kondrup

Lund: Torbjörn Forslid

München: Joachim Schiedermaier

Oslo: Elisabeth Oxfeldt

Stockholm: Anna Albrektson, Thomas Götselius

Tartu: Daniel Sävborg

Umeå: Maria Jönsson

Uppsala: Torsten Pettersson

Zürich: Klaus Müller-Wille

Åbo: Claes Ahlund

Redaktörer: Ingeborg Löfgren (uppsatser) och Tim Berndtsson (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Bidrag till *Samlaren* insändes digitalt i ordbehandlingsprogrammet Word till info@svelitt.se. Konsultera skribentinstruktionerna på sällskapets hemsida innan du skickar in. Artiklarna i nästa årgång av *Samlaren* kommer att publiceras löpande online, allt eftersom de accepteras. De artiklar som publiceras före december 2025 kommer att ingå i *Samlaren* 2025. Sista inlämningsdag för recensioner är 1 september 2025. *Samlaren* publiceras även digitalt, varför den som sänder in material till *Samlaren* därmed anses medge digital publicering. Den digitala utgåvan nås på: <http://www.svelitt.se/samlaren/index.html>. Sällskapet avser att kontinuerligt tillgängliggöra även äldre årgångar av tidskriften.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

Svenska Litteratursällskapet PG: 5367–8.

Svenska Litteratursällskapets hemsida kan nås via adressen www.svelitt.se.

ISBN 978–91–87666–44–5

ISSN 0348–6133

Printed in Lithuania by
Balto print, Vilnius 2025

tarskap till en annan, vilket blir närmast rörigt i kapitlet om Sayers, kanske för att Burman vill få med så mycket i det kapitlet. För det mesta fungerar det emellertid väl och underhållande. Den personliga hållningen tillåter också Burman att inte drista sig för att ge sina egna subjektiva omdömen om vem som med fog kan kalla sig drottning och vem som stannar vid att vara en pretendent på tronen, något som hade varit otänkbart i en mer akademisk framställning. Omdömena baseras för det mesta helt enkelt på Burmans personliga smak. Den läsare som inte håller med kan förstås irriteras på dessa omdömen, men för den som gillar detektivromaner av klassiskt snitt är *Drottningar och pretender* ändå en mycket givande läsning.

Sara Kärrholm

Peter Degerman, *Månens mörka sida. Om litteratur och psykisk sjukdom*. Ellerströms. Malmö 2023.

Peter Degermans *Månens mörka sida. Om litteratur och psykisk sjukdom* är en studie av hur svåra psykossjukdomar, bland annat schizofreni, har skildrats litterärt och konstnärligt i främst, men inte enbart, Sverige och Storbritannien från 1700-talet fram till 2010-talet. Delvis är det också en idéhistorisk studie av hur den vetenskap som växt fram för att adressera psykisk sjukdom förhåller sig till de litterära och politiska strömningar som existerat under samma tid. En framträdande historisk brytning som Degerman visar är hur litteraturen tagit sig an psykiatireformerna som drog över Europa från 1970-talet och framåt, då de gamla mentalsjukhusen stängdes och vården av svåra psykiska sjukdomar allt mer kom att rikta in sig på normalisering, det vill säga att med hjälp av bland annat medicinering hjälpa den sjuke att leva ett så kallat vanligt liv ute i samhället.

Studien återkommer ofta till den idéhistoriska kontext som utgörs av antipsykiatri. Under sin storhetstid på 1960- och 1970-talen fungerade denna rörelse som skärningspunkt mellan radikala politiska och motkulturella konstscener. Degerman redogör för den kritik som antipsykiatrikerna riktade mot sin samtids psykiatriska praktik och mot den hierarkiska struktur och maktutövande mot patienter som förekom på de mentalsjukhus som under den här tiden fortfarande var vanliga i Europa. Degermans studie uppehåller sig både vid dessa sceners sociala sammansättning – vem kände vem? – och vid konsten som skapades

av de som befann sig nära denna rörelse, från det psykedeliska brittiska rockbandet Pink Floyd till den finlandssvenska poeten Claes Andersson. Romantikens konstnärsideal är ett annat tema som återkommer i studien, delvis eftersom Degerman övertygande visar hur en romantisk syn på galenskap var viktig för antipsykiatri. Efter att ha läst *Månens mörka sida* kan jag hålla med om att den romantiska idén om konstnären som på grund av psykisk sjukdom kan se en djupare sanning bortom den vardagliga verkligheten levtt vidare inom ett stort antal kulturella uttryck under hela 1900-talet.

Det är frågan om en myllrande och rik studie: på 273 sidor får Degerman plats med hela tolv kapitel – exklusive förord, prolog, epilög och efterord. Jag ska också genast säga att ämnesavgränsningen är ett av studiens problem. Bokens undertitel är ett exempel på detta: ”Om litteratur och psykisk sjukdom” lyder den, trots att ämnet i själva verket skulle kunna definieras betydligt mer precist än så: studien behandlar främst förhållandet mellan litteratur och svåra psykossjukdomar.

Degerman redogör för sina forskningsfrågor, metod och avgränsningar i förordet, i prologen och främst i det inledande kapitlet ”Utgångspunkter”. Degermans fokus ligger på vansinne som litterärt tema, vansinne som litterär estetik och vansinne som litteraturteori. Dessutom vill han undersöka ”förhållandet mellan psykisk sjukdom och litteratur i relation till behandling och behandlingsformer.” (s. 41) Titeln ”litteratur” definierar Degerman brett och han inkluderar förutom poesi och prosa även film, teater, populärmusik och tecknade serier i studien. Dessutom ägnas mycket utrymme åt författarnas och konstnärernas biografier – vilka ibland innefattar upplevelser av psykossjukdomar och vistelser på mentalsjukhus. Man skulle därför kunna säga att Degerman också delvis undersöker romantiska mytbildningar om den galna konstnären som en del av det litterära meningsskapandet.

Degerman understryker att ”denna bok inte är en studie inom ett interdisciplinärt område, inte ett försök att säga något om förhållandet mellan litteratur och psykisk sjukdom ur ett medicinskt eller psykiatriskt perspektiv, utan en personligt hållen, delvis essäistisk, litteraturvetenskaplig monografi.” (s. 14) Studien har ett ”delvis autoetnografiskt anslag” (s. 70) och tanken på självbiografien som något som kan styra forskningen i produktiva riktningar uttalar tydligt även när Degerman redogör för studiens fokus: såväl teoretiska synvinklar, tidsperiod, geografisk plats och materialavgränsning har påver-

kats av hans egen personliga historia. ”Antipsykiatrin var en självklar del av den politiska vänsterliberala anarkism som jag omfamnade när jag som mycket ung, i början av 70-talet, tog mina första försiktiga steg ut i världen.” (s. 47) Den andra självbiografiska utgångspunkten är Degermans senare egna erfarenheter av att vara anhörig till personer som lider av schizofreni. Psykiatrin som den ser ut utanför litteraturens värld tar i Degermans studie därmed plats inte främst genom att han går i dialog med aktuell forskning om schizofreni och dess behandling, utan genom att han redogör för sina egna erfarenheter av vård och vårdinrättningar. Detta är en sympatisk utgångspunkt och en metod som tillför både transparens och produktiva riktningar i studiens textläsningar.

I studiens andra kapitel spårar Degerman den okonventionella klädselns och nakenhetens roll som markör för galenskap, utstötning och utsatthet, från 1600-talets Storbritanniens balladkaraktär ”Tom o’ Bedlam” via ”Stackars Tom” i Shakespeares pjäs *King Lear*, till rockmusikern Syd Barretts komposition ”Arnold Layne” (1967) och beatpoeten Allen Ginsbergs gestaltningar av sin mammas schizofreni under mitten av 1900-talet. Där emellan skriver Degerman om sin egen son, kallad F, och de tidiga symptom på schizofreni som fick honom att iklä sig i flera lager kläder.

Etiska frågor om konstnärens roll som potentiell parasit på sina sjuka anhöriga dryftas i kapitel tre, som behandlar Ingmar Bergmans film *Såsom i en spegel* (1961). I kapitlets inledning diskuteras hur Bergman genom filmens handling kan sägas föra en metadiskussion om de etiska problem det innebär när en författare använder en närståendes psykiska sjukdom som litterärt stoff, en dynamik han kallar ”konstnären som kannibal”.

Detta parti hade också kunnat bli en av bokens mest lyckade appliceringar av den autoetnografiska metoden. Degerman jämför sig själv med Bergmans porträtt av fadern som i hemlighet skriver om sin dotters psykoser, men inte i egenskap av forskare utan av skönlitterär författare. I en roman Degerman tidigare skrivit har han nämligen gestaltat ett psykotiskt skov, varpå personen som scenen inspirerats av känt igen sig själv och blivit rasande. Degerman menar att man skulle kunna ge många exempel på hur forskaren också kan fungera som kannibal i likhet med Bergmans fadersgestalt, men att han själv inte har erfarenhet av sådan forskning. Här håller jag inte alls med – det är ju precis sådan forskning som Degerman bedriver i *Månens mörka sida*!

Många frågor gällande etik väcks av den självbiografiska tråden som löper genom boken: de sjuka personerna som används som exempel i boken förblir nämligen inte alltid anonyma. Det framkommer inte heller om, och i så fall på vilket sätt, samtycke givits av personerna för att medverka i studien. Jag hade gärna sett att Degerman använt detta kapitel för att föra ett ännu mer djuplodande resonemang om *litteraturforskarens* roll som potentiell parasit på anhörigas upplevelser av sjukdom. Vad har vi som forskningsämne att vinna och förlora på en sådan vetenskaplig metod? Var går de etiska skiljelinjerna mellan litteraturens och litteraturforskningens studier av andra människors lidande? Istället för en sådan diskussion utmynnar kapitlet i en, visserligen också intressant, analys av gestaltningen av schizofren psykos i *Såsom i en spegel*.

Kapitel fyra, ”Claes Andersson och den radikala psykiatrin” fungerar mycket bra, delvis eftersom den finlandssvenska författaren Claes Andersson placerar sig rakt i skärningspunkten mellan de olika områden som Degerman vill undersöka i sin studie: förutom att vara poet var Andersson nämligen också både vänsterpolitiker och utbildad specialläkare inom psykiatrin i Finland. Under 1960- och 70-talen företrädde han den antipsykiatriska linjen i debatterna som pågick om de psykiatriska vårdinstitutionerna. Degerman genomför noggranna och kontextualiserande läsningar av Anderssons poesi.

Kapitel fem, som kan sägas vara ett övervägande idéhistoriskt kapitel, behandlar den brittiska antipsykiatriska rörelsen på 1960- och 70-talen, samt dess beröringspunkter med den psykedeliska motkulturen och den konst som skapades inom denna. I kapitel sex analyserar Degerman estetiska filmexperiment av Jane Arden, en av de få kvinnliga konstnärer som kom ur 1960-talets motkulturella miljö i London. Analysen uppehåller sig vid föreställningen om vansinne som kvinnligt kodat – något som andra vågens feminister diskuterade under hennes samtid – och surrealismen som bildspråk för att gestalta psykosens skrämmande och ibland våldsamma ovisshet. Det är väl argumenterat kapitel där Degerman låter estetik och historisering gå i produktiv dialog med varandra.

Mellan kapitel sex och sju bryts bokens genre och berättarposition tillfälligt. Fjodor Degerman, som i resten av boken omnämns som ”F”, illustrerar här sin egen upplevelse av psykos med hjälp av sju tecknade serierutor. Därpå återgår vi till Peter Degermans forskarsynvinkel. Kapitel sju behandlar den betydande roll som den grafiska romanen spe-

lat under 2000-talet för att självbiografiskt skildra upplevelser av psykos och sjukhusvistelser i samband med dessa. Här görs två viktiga poänger: dels om seriemediets speciella förutsättningar till visuellt berättande, där psykosens föreställningar kan skildras mer konkret än i prosatext; dels om hur tecknade serier ofta haft ett pedagogiskt syfte att hjälpa en nyligen insjuknad läsare att förstå vad som händer med denne.

I kapitel åtta flyttas fokus tillbaka i tiden, till de gamla mentalsjukhusen och deras tillhörande parker. Genom att analysera tre olika litterära skildringar av mentalsjukhus – Bertil Malmbergs dikt ”Dårarna” (1929), Marianne Ahrnes roman *Äppelblom och ruiner* (1980), samt Allen Ginsbergs dikt ”Kaddish” (1961) – reflekterar Degerman över de specifika miljöer som existerade dels inuti de gamla mentalsjukhusen och som dels utgjordes av de lumiga parker som omgav dem. Analyserna mynnar ut i en diskussion av begreppet ”atmosfär” som kriterium för psykiatrisk vård, vilket myntades av Världshälsoorganisationen (WHO) 1953 och som fortfarande ibland används. Här öppnas ett intressant fönster mot psykiatris behov av att ibland erkänna vikten av estetiska frågeställningar, trots att dessa tenderar att vara subjektiva och svåra att mäta. Här lyckas Degerman visa konstens stora bidrag.

Kapitel nio upprätthåller sig också vid den institutionella psykiatriska vårdens platser. Genom diskussioner av Eva Ströms diktsvit ”Bianca, ateljé, S:t Lars” (2013), Lars Noréns poesi och dramatik, samt Sara Stridsbergs roman *Beckomberga. Ode till min familj* (2014) argumenterar Degerman för att den psykiatriska avdelningen fungerar som en symbolisk litterär miljö som låter ett vansinnigt språk ta plats på gränsen mellan det verkliga och det överkliga. Samtidigt visar han hur mentalsjukhuset också är en reell plats från vilken litteratur ibland formuleras: som ett exempel på detta framförs hur Noréns egna vistelser på mentalsjukhus får honom att ständigt återvända till denna miljö också i sitt konstnärskap.

I detta kapitel redogörs också för psykiatireformen som ägde rum i Sverige 1995. Reformens ideologiska ursprung lokaliserar Degerman till ”en ohelig allians mellan 1970-talets antipsykiatri och den nyliberala politiska strömning som svepte fram över Västeuropa och USA under 80-talet.” (198) Reformen ledde till att psykiatris vårdplatser reducerades dramatiskt och att det blev betydligt svårare att bli inskriven på en avdelning. Kapitlets

intressantaste resultat är insikten om att parallellt med denna reform sker också ett skifte i de litterära skildringarna av plats i förhållande till psykisk sjukdom: dels börjar de gamla mentalsjukhusen omges av ett nostalgiskt skimmer, dels flyttar de realistiska skildringarna av schizofreni ut på gatan.

I kapitel tio avhandlas 1980- och 90-talens psykiatireformer ur ett maktkritiskt perspektiv. Fokus ligger på de nya mediciner som togs fram för att behandla psykossjukdomar, samt hur den nya praxis där patienter ska bo hemma och själva administrera sin medicinering bidragit till att den psykiatriska makten ”internaliserats i den sjukens egen livsföring.” (s. 213)

Kapitel elva använder mytbildningen kring Syd Barrett, före detta medlem i rockbandet Pink Floyd, för att resonera kring psykosens roll inom den psykedeliska motkulturella strömning till vilken Barrett hörde under 1960- och 1970-talen. Degerman gör en övertygande analys av hur Pink Floyds musikaliska skildring av Barretts psykossjukdom efter att denne lämnat bandet mytologiserar honom, medan Barretts egna kompositioner snarare skildrar en subjektiv psykotisk upplevelse genom att förfrämliga det vardagliga.

Studiens slutsatser och resultat presenteras i kapitel tolv samt i epilogen och det därpå följande efterordet. Här konstaterar Degerman att diskurser om psykisk sjukdom befinner sig i ständig rörelse och schizofrenins betydelse förändras genom historien. En viktig slutsats som Degermans läsningar genom hela boken stödjer är att schizofreni för modernitetens författare främst framträder som en metafor för samhällliga tendenser som författaren vill undersöka. Men han pekar också på att det som utmärker förhållandet mellan litteratur och de svåra psykossjukdomarna är deras gemensamma tendens att göra motstånd mot dem som försöker analysera dem i syfte att komma fram till entydiga svar. Det gäller såväl i fiktionen som inom psykiatrin. Snarare än att fungera som nyckel till schizofrenins gåta menar han att litteraturen kan hjälpa litteraturforskaren att helt enkelt få syn på gåtan i all dess komplexitet. Här kan jag bara instämma.

Det essäistiska anslaget medför ett problem för mig som recensent: vilken genre ska jag recensera denna bok som? Bör kriterier vanligen avsedda för att bedöma kvaliteten på litteraturvetenskaplig forskning appliceras på en monografi som visserligen utger sig för att vara medvetet essäistisk, men samtidigt är skriven av en docent i litteraturvetenskap och utgiven inom förlaget Ellerströms akade-

miska serie? Mitt svar är ja, och därför måste jag påtala några återkommande formaliaproblem. Det gäller främst citatpraktik och referenser. Många gånger presenteras ett blockcitat utan att upphovspersonens namn nämns i brödtexen vilket förvirrar läsningen, och ibland saknas även källhänvisningar till viktiga påståenden. Uppprepningar försvårar också läsningen, liksom de ibland förekommande korrekturfelen.

Den oerhörda bredden i ämnet och materialurvalet leder till en något svårnavigerad text- och kapiteldisposition. Kapitelrubrikerna och de många underrubrikerna förvirrar ofta mer än de strukturerar. Jag saknar ofta en röd tråd mellan de olika kapitlen: de är varken ordnade kronologiskt efter de analyserade verkens tillblivelseperioder, eller konsekvent tematiskt organiserade. Introducerande stycken för att orientera läsaren i kapitlets argumentationslinjer hade med fördel kunnat inleda respektive kapitel.

Trots att Degerman förtjänstfullt bidrar till historieskrivningen om den antipsykiatriska strömningen och dess stora påverkan både på kulturen, filosofin och politiken i Sverige och Europa saknar jag även stundvis en dialog med tidigare forskning och de diskussioner om antipsykiatri som ändå pågått under 2000-talet. Speciellt förvånad är jag över utelämnandet av Anna Ohlssons avhandling i idéhistoria, *Myt och manipulation. Radikal psykiatrikritik i svensk offentlig idédebatt 1968–1973* (Stockholm 2008). Denna studie utforskar den brittiska antipsykiatriska rörelsens avtryck i den svenska debatten och litteraturen, vilket borde ha varit högst relevant för Degermans analyser.

Men Degermans stilistiska val väcker också intressanta frågor om den personligt hållna essäistikens potentiella roll som litteraturvetenskaplig metod. Degermans val att inkludera historien om sin egen tonårsvurm för antipsykiatri såväl som sonens schizofreni blir ett fint exempel på hur en forskares position ibland kan staka ut en produktiv ämnesinriktning för en studie – ibland har vi helt enkelt egna erfarenheter som leder oss fram till delar av historien och kulturen som annars ofta förbises inom de trender som råder i forskningsläget i stort.

Boken blir också en berörande och vacker skildring av att vara anhörig till en människa med en allvarlig psykisk sjukdom som fortfarande till stor del är ett mysterium för vetenskapen. Degerman skriver insiktsfullt om tröstlösheten som kommer med att lida av en psykisk sjukdom där något botemedel inte existerar, och om behovet att söka svar

och finna mening både genom diagnoser och genom konsten.

I sin helhet fungerar Degermans studie som ett användbart (dock inte heltäckande) översiktsverk över främst svensk och brittisk litteratur från 1700-talet och fram till 2020-talets början som på olika sätt skildrar psykos och schizofreni, har skapats av personer som ansetts lida av schizofreni, eller helt enkelt fungerar att läsas i dialog med historiska och samtida kulturella och medicinska diskurser kring schizofreni. Sammanfattningsvis kan denna studie med fördel läsas av litteratur- film- och medievetare såväl som av människor som lever med schizofreni eller har anhöriga som gör det. Degerman riktar sig inte till forskare eller yrkesverkamma inom psykiatri, men det borde han kanske ha vågat göra – här finns nämligen något att hämta för dem också.

Daniela Lillbannus

Carin Franzén, *Fritänkandet – Kvinnliga libertiner och en annan humanist*. Glänta. Stockholm, 2023.

Carin Franzén, professor i litteraturvetenskap vid Stockholms universitet, har länge varit en stark röst inom litteraturhistorisk och litteraturteoretisk forskning i Sverige, ofta i djärv kombination. I bok efter bok, som *Till det omöjligas konst. Essäer om litteratur och psykoanalys* (2010), *Jag gav honom inte min kärlek. Om hövsk kärlek som kvinnlig strategi* (2012) och *När vi talar om oss själva. Nedslag i subjektivitetens historia från Montaigne till Norén* (2018), förenas stor bildning med en vilja att låta äldre litteratur möta nyare litteratur och teoretbildningar.

Hennes senaste bok *Fritänkandet – Kvinnliga libertiner och en annan humanist* är resultatet av ett projekt där hon undersöker hur de fyra författarna och kulturpersonligheterna Margareta av Navarra, drottning Kristina, Ninon de Lenclos och Antoinette Deshoulières kan sägas uttrycka en alternativ form av subjektivitet. Franzén intresserar sig för hur deras tänkande och skrivande utmanar en mer schablonmässig förståelse av renässanshumanismen, särskilt som den tenderar att framställas inom det teoretiska fältet posthumanism.

Undersökningen presenteras som en fritänkandets anamnes, en term hämtad från Platons dialoger, där ordet i Jan Stolpes svenska Platonöversättning tolkas som 'ätererinjering'. Franzén kallar detta sin metod – en metod som bygger på idén om